

НАУКОВА ЧАСТИНА

*протоієрей Костянтин Лозінський,
доктор богословських наук, професор,
завідувач кафедри богослів'я та філософії
Київської православної богословської академії*

ПОМІЧНИКИ СВ. ІМПЕРАТОРА ЮСТИНІАНА I ВЕЛИКОГО

У статті йде мова про помічників св. імператора Юстиніана I Великого, які долучилися до формування т. зв. «золотої доби» візантійської історії VI ст.

Ключові слова: імператор, Феодора, Велізарій, Трибоніан, Іоанн Каппадокієць, помічники, Халкидон, віра.

Говорячи про постать імператора, який відзначився своїми ініціативами практично у всіх сферах державного життя, треба сказати дещо і про його помічників, оскільки справжня велич правителя полягає не стільки у тому, яких діяльних помічників може згуртувати можливо-владаць, а в тому, наскільки міцно він поєднує їхню долю зі своїми намірами. В традиційній візантології прийнято побіжно звертати увагу на помічників імператора Юстиніана, подаючи їхню характеристику лише за творами Прокопія Кесарійського. Саме тому для більш цілісної картини правління Юстиніана I буде актуальним звернути погляд на його найближче оточення. Тим більше, що в історії вже склалася думка про наскрізь корумповану систему адміністрування у Візантії за правління св. Юстиніана.

Першою з помічників «безсонного імператора» за правом треба назвати його дружину Феодору (бл. 480 – 548, імп. з 526). Народилася вона в Сирії, після того, як її сім'я перебралася до Константинополя, вона «виросла і виховалася в галасливій і розбещеній столиці імперії»¹. Її батько Акакій став заробляти на життя працею доглядача ведмедів столичного цирку і належав до партії прасинів².

З юних років майбутня імператриця зростала в атмосфері не зовсім суворої моралі, що штовхнуло її на «слизький шлях», і, зрештою, призначений намісником Пентаполісу в Африці «Гекебол із Тиру» забрав її з собою як коханку. Проте потім він кинув її в дорозі, і Феодора довгий час поневірялася південними провінціями імперії³. З'явившись в Константинополі, вона полишила колишній спосіб життя, тобто театр, а натомість почала працювати над удосконаленням своїх знань, найнявши вчителів для занять науками. Саме в цей час з нею і познайомився 38-літній Юстиніан. З вигляду Феодора була дуже привабливою: невисокого зросту, витончена манерами, з вродливим світлим обличчям і виразними очима, при нагоді охоче демонструвала дотепність і веселість. Племянник імператора захопився Феодорою і навіть змусив дядька нагородити її патриціанським титулом та видати указ, що дозволяв особам сенаторського стану укладати шлюби з колишніми акторками.

Але весілля вони зіграли лише в 523 р., після смерті імператриці Маркіани. 1 серпня 526 р. Феодора разом із чоловіком була урочисто коронована імператорською діадемою, і відтоді натовп на іподромі аплодував їй вже не як акторці.

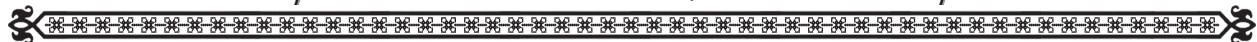
Маючи ясний розум і твердий характер, вона цілих 22 роки допомагала Юстиніану правити державою як найвпливовіша і вірна помічниця з усього його оточення. «Імператор, – писала вона одному з придворних Хозрова Ануширвана, – нічого не вирішує, не порадившись зі мною»⁴.

¹ Диль Ш. Византийские портреты. – М., 1994. – С. 233.

² Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / пер., вступ. статья, комментарий А. А. Чекаловой. – М., 1993. – С. 345.

³ Там само. – С. 348.

⁴ Там само. – С. 324.

У важку хвилину Юстиніан завжди знаходив у неї підтримку. Саме рішучість Феодори на нараді в охопленому повстанням місті в січні 532 р. врятувала Юстиніану трон, а можливо, й життя. «Василиса Феодора сказала таке: Тепер, як на мене, не час розмірковувати, чи пристойно жінці виявити сміливість перед чоловіками і виступити перед боягузами з юнацькою відвагою. Тим, у кого справи знаходяться в найбільшій небезпеці, не залишається нічого іншого, як тільки влаштувати їх кращим чином. По-моєму, втеча коли-небудь і приносила порятунок, але тому, хто одного разу царював, бути втікачем нестерпно. Якщо ти бажаєш врятувати себе втечею, василевсе, це не важко. У нас багато грошей, море поруч і є кораблі. Але гляди, щоб тобі, врятувавшись, не довелося віддати перевагу смерті перед спасінням. Мені ж до вподоби стародавній вислів, що царська влада – чудовий саван»⁵.

У Юстиніана і Феодори не було дітей (хоча імператриця мала дочку, народжену задовго до знайомства з чоловіком), але навіть Прокопій, який так любляє говорити про «демонічність імператриці», про її аморальність до заміжжя, не зміг вказати жодного прикладу її гріхопадіння після коронації. Навпаки, вона часто допомагала жінкам, які потрапили в халепу, суворо переслідуючи розпусників. Багато в чому завдяки їй у Візантії з'явилися закони, які охороняли права жінок, наприклад: про можливість жінки успадковувати майно, про розлучення і закони, які карали спокусників. Вплив Феодори при дворі не слабшав до самої її смерті 28 червня 548 р., коли імператриця померла в Константинополі від раку. Юстиніан, який вважав її «даром Божим», дуже важко переживав свою втрату і так ніколи не побрався з іншою.

Цікавим моментом в церковній політиці Юстиніана є стосунки його дружини святої Феодори з представниками монофізитів. Багато істориків вважають Феодору таємною монофізиткою⁶ і люблять розповідати історію про те, як після її смерті (548 р.) Юстиніан, випадково забрівши на жіночу половину палацу, виявив там схованого монофізитського Олександрійського патріарха Феодосія, про що він нібито нічого не знав⁷. Також і в життях святих монофізитської Церкви не раз згадується, що гнані монахи знаходили в особі Феодори свою заступницю проти немилосердного царя⁸.

Можливо, що деякі симпатії до монофізитів імператриця все ж таки відчувала. Хоча відомо, що коли її родина опинилася після смерті батька (працівника цирку) в скрутному становищі, прасини (симпатики монофізитів), про допомогу до яких звернулася сім'я, на відміну від вельветів, їй відмовили⁹.

Проте Юстиніан та його двір ніколи не відступали від халкидонської віри. Швидше за все, імператриця була глибоко переконана, що монофізити навколо Севіра були дуже близькі до православ'я, і, якщо до них ставитися з терпимістю і повагою, вони не зможуть не зрозуміти і не прийняти Халкидонський собор. Треба сказати, що така політика щодо монофізитів нерідко була предметом жорсткої критики з боку ортодоксів, і царя часто звинувачували в непослідовності. Проте особисто святий Юстиніан був вірним православ'ю, а що стосується його «перегинів», то навіть у крайніх випадках цар ніколи не зраджував Халкидон, хоча і не схилився до банального переслідування всіх прихильників Севіра Антиохійського. Крім іншого, для самого святого Юстиніана це була деяка гарантія того, що у разі хвилювань монофізити не стануть скидати його з трону через повагу до особи його дружини святої Феодори. А те, що така можливість існувала впродовж усього царювання святого царя, підтверджують бодай три розкритих змови. Саме тому зі згоди і схвалення Юстиніана вона підтримувала особисті відносини з монофізитськими лідерами, надавала їм притулок в потрібні часи і активно брала участь у їх примиренні з Православною Церквою. З допомогою Феодори Юстиніан хотів повернути до церковного спілкування хоча б помірних монофізитів, роз'яснюючи їм віровизначення Халкидонського собору. Треба додати, що монофізити користувалися симпатіями правлячого подружжя до того часу, поки на Сході не виник сепаратистський рух, який покінчив з ідеєю релігійного примирення.

⁵ Там само. – С. 79.

⁶ Гассе Ф. Р. Церковная история. – С. 185; Санников С. В. Двадцать веков христианства. – Одесса – СПб., 2002. – Т. 1. – С. 274; Shwartz E. Zur Kirchenpolitik Justinians. – Munchen, 1940. – P. 45.

⁷ Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви : в 4 т. – СПб., 2006. – Т. 4. – С. 378 – 381.

⁸ Успенский Ф. И. История Византийской империи : в 3 т. – М. – Л., 1913 – 1948. – Т. 1. – С. 419.

⁹ Прокопий. Тайная история. – С. 345.

Наступним після Феодори помічником Юстиніана можна назвати славетного завдяки Прокопію воєначальника імперії Велізарія Флавія (490 – 565), консула з 535 року, якого деякі історики так само, як і святого Юстиніана, вважають його слов'янином за походженням, родом із Фракії¹⁰. Відомо, що він розпочав службу простим солдатом імператорської гвардії, а вже під час війни з персами (532 р.) обіймав командні посади. У тому ж таки році він, залишаючись до кінця відданим імператору, взяв участь в придушенні повстання «Ніка». У 533 р., очолюючи військо, послане до Африки проти вандалів, розбив їх біля Трикамерону і захопив Карфаген, взявши в полон вандальського короля Гелімира. У 534 р. він підкорив Сицилію і, переправившись в Італію, захопив Неаполь і Рим, взявши у полон остготського короля Вітігеса. У 548 р. Велізарій знову воював в Азії, потім в Італії. У докладній розповіді Прокопія про війну з вандалами і готами ми читаємо про те, що Велізарій, щоб перемогти багатьох, командуючи небагатьма, обдаровував військо багатою платнею, використовував ризиковані маневри і зухвалі несподівані дії, які згодом всі схвалювали через їхній успіх, хоча насправді вони були вкрай небезпечними на війні. Як людина військова Велізарій був безумовно віруючим і часто, повертаючись з походів, робив великі пожертви на Церкву. Так, після перемоги над вандалами він щедро обдарував папу Вігілія, прикрасив коштовними підсвічниками гробницю апостола Петра, збудував монастир святого Ювеналія, якому заповів землі і великі кошти, роздав подарунки і милостиню бідним, побудувавши для них притулок на Via Flaminia¹¹.

Через придворні інтриги впродовж 12-ох років полководець був усунений від командування військами, і лише в 559 р., під час нападу варварів на столицю, йому знову було доручено начальство над військом. Через змову «мінйялів» у 562 р. Велізарій піддався опалі: його величезні маєтки були конфісковані, але в 563 р. Юстиніан виправдав і звільнив полководця, повернувши усі конфісковані маєтки і титул, хоча й залишив його в бездіяльності. Помер Велізарій 13 березня 565 р. У пам'яті людей він став символом вірного слуги, що постраждав від невдячності правителя¹².

Юрист Трибоніан – відомий як один із авторів Цивільного кодексу Юстиніана – був родом із Памфілії. Розпочавши свою юридичну службу в Константинополі, за рахунок неабияких розумових здібностей він швидко піднімався вгору щаблями своєї кар'єри. У 529 р. він отримав посаду палацового квестора і в період до 534 р. очолював грандіозну роботу комісії зі складання «Corpus Juris Civilis» – Кодексу цивільного права. Не тільки чудово ерудований, але й володіючи світськими манерами, радник імператора користувався при дворі авторитетом. «Трибоніан був талановитий від природи і досяг неабиякої вченості, не поступаючись в цьому нікому з сучасників»¹³. Щоправда, Прокопій говорить про те, що цей видатний юрист виявився звичайним, говорячи нашою мовою, корупціонером.

Однією з вимог повсталих в 532 р. була відставка Трибоніана. Усунутий з посади палацового квестора, він упродовж двох років був начальником служб двору, а в 535 р. імператор поновив його на колишній посаді, яку Трибоніан обіймав до самої смерті в 544 або 545 р. Сам Юстиніан відгукувався про Трибоніана досить похвально: «Він однаково старанний в ділах, слові й у складанні законів і нічого не ставить вище наших наказів»¹⁴.

Упродовж тривалого часу фінансову політику Візантійської імперії за Юстиніана I визначав Іоан з Кесарії Каппадокійської, який обіймав посаду епарха двору (префекта преторія). «Він нічого не навчився, відвідуючи граматику, хіба що писати листи, та й це робив геть погано. Але з усіх відомих мені людей він був найобдарованішим від природи. Його відрізняла надзвичайна здатність осягнути потрібне і вміння знайти вихід із найскрутніших обставин»¹⁵. Далі Прокопій пише, що, поповнюючи імператорську скарбницю, Іоан не забував і про себе, чим налаштував проти себе навіть своїх підлеглих. З Прокопієм солідаризується й Іоан Лід,

¹⁰ Дуйчев Ів. Балканскит Ягоизток през първата половина на VI век. // Българско Средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. – София, 1972. – С. 34.

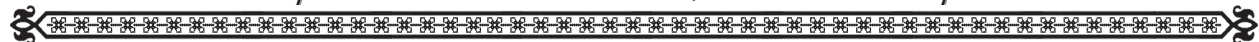
¹¹ Liber pontificalis : the book of the popes. – Colambiab University Press, 1016. – P. 154.

¹² Вольшев С. Юстиниан, Велисарий и Прокопий Кесарийский. – Омск, 1991. – С. 190.

¹³ Прокопий. Война с персами. – С. 76.

¹⁴ Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в 6 веке. – СПб., 1908. – С. 106.

¹⁵ Прокопий. – Вказ. тв. – С. 76.

описуючи непристойності, до яких звично вдавався могутній префект преторія¹⁶. Тут треба сказати, що програма фінансових реформ, яку проводив Іоан, поєднувала в собі суперечливі моменти. З одного боку він виконував програму імператора з централізації фінансового та адміністративного управління, намагаючись зробити фінансову адміністрацію гнучкішою і менш продажною для того, щоб вона забезпечувала надходження основних засобів від платників податків державі, а не в приватні руки. Звідси пояснюється його ретельність у намаганні обмежити свавілля знаті на місцях і покласти край корупції чиновників. Однак нескінченний брак грошей у скарбниці штовхав Іоана на пошуки нових способів її поповнення. Насамперед була зроблена спроба збільшити доходи з доменів імператора і володінь скарбниці, які в результаті фактично були об'єднані між собою.

Також ще одним важливим способом отримання додаткових прибутків для держави в правління Юстиніана було підвищення різних непрямих податків та екстраординарних платежів. Серед них перше місце займали торговельні монополії. Скасовані попередниками Юстиніана, вони стали знову використовуватися в його правління. Раніше за надання торговим корпораціям монопольного права встановлювати ціни на товари (у межах максимуму, впровадженого урядом) держава стягувала особливу оплату – так званий «*monopolium*», що було важливою статтею прибутків скарбниці. При Юстиніані держава відмовилася від фіксованих цін, широко даруючи торговельним корпораціям монополію на встановлення цін на їх розсуд. В обмін на ці привілеї уряд вимагав від торговців сплати вищих внесків, а вони підвищували ціни на продукцію, що в кінцевому рахунку лягало тягарем на покупців¹⁷.

Найважчими були монополії на хліб, виробництво шовкових тканин та інші предмети розкоші, що призвело до розорення багатьох дрібних ремісників, особливо в містах Фінікії. У 528 р. станції морської поліції в Абідосі та Іерії (де раніше з метою запобігання контрабанді і вивезенню варварами заборонених товарів, насамперед зброї, проходили огляд судна, які пливли через протоки) були перетворені на митниці, дещо пізніше були підвищені мита, які сплачували торговці при вході в столичну гавань¹⁸. Усунутий разом з Трибоніаном, Каппадокієць через пару років знову став префектом преторія, а в 538 р. Юстиніан підвищив його до рангу патриція і зробив консулом. Відзначаючи заслуги Іоана, василевс писав: «Він дбає про благо імператора і зростання суспільних прибутків»¹⁹.

Префект преторія не був сумлінним християнином. Прокопій пише, що він вирізнявся марновірством, займався магією, і все це тому, що колись отримав пророцтво, ніби він посяде царський престол²⁰. Після вбивства Євсевія, єпископа Кізику, з яким Іоан відкрито ворогував, підозра, підігріта давньою неприязню імператриці, впала на нього, хоча винуватими в злочині були якісь місцеві молодики. Всемогутнього колись префекта запроторили в єгипетське містечко Антиній²¹.

Вже після смерті Феодори, користуючись дружбою з імператором, який так її ніколи і не забув, Іоан повернувся до столиці. Проте «йому не вдалося зберегти за собою жодного зі своїх колишніх звань, але залишився він у сані священника, подарованому йому проти його волі ... ворожбитами, які провіщали йому поряд з багатьма іншими неймовірними благами і те, що йому судилося бути одягненим в одязі августа. Був у Візантії один священнослужитель на ім'я Август, який був охоронцем скарбів собору Святої Софії. Коли Іоан був пострижений і насильно удостоєний сану священнослужителя, а відповідного для ієрея одягу в нього не було, то ті, на кого було покладено цей обов'язок, змусили його надіти плащ і туніку цього самого Августа. Таким чином, я міркую, і збулося це пророцтво»²².

16 Ioannes Lydus. On powers, or The magistracies of the Roman state – Philadelphia : American Philosophical Society, 1983. – P. 231.

17 Прокопій. Тайная история. – С. 383.

18 История Византии : в 3 т. / отв. ред. акад. С. Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. 1. – С. 234 – 236.

19 Диль Ш. Юстиниан и византийская. – С. 110.

20 Прокопій. Война с персами. – С. 82.

21 Там само. – С. 81 – 86.

22 Там само. – С. 175.

Наостанок, не вдаючись в подробиці щодо змальованих Прокопієм пороків тих осіб, які оточували святого імператора, скажемо таке. Думка придворного історика важить багато, але чи не є це намаганням кинути тінь на самого імператора? Причини, які змусили придворного історика облили таким брудом постать свого добродія і навести на нього тінь підозри, змалювавши його найближче оточення «потворами та демонами», досі, не зважаючи на прагнення істориків розкрити їх суть, залишаються невідомими. І річ тут не в тому, до якої партії належав Прокопій і чи був він позбавлений впливу та пошестей після відставки свого безпосереднього патрона Велізарія. Пишучи такі пасквілі, будь-хто і за будь-яких умов переступає ту межу, яка може вважатися дозволеною для здорової критики, і починає діяти, будучи наповнений отрутою лихомовства. Така інформація, так само, як і безсоромному панегірику, не варта ані шегеля. Ми знаємо, що Юстиніан та його дружина Феодора зачислені до лику святих, а це означає, що Церква відповідно до заслуг оцінила їхні старання на царському поприщі. Шлях до святості в кожного свій власний, а втім всіх веде Святий Дух, Який «одних настановив у Церкві, по-перше, апостолами, по-друге, пророками, по-третє, вчителами; далі, іншим давши сили чудотворення, також дари зцілення, заступництва, управління» (1 Кор. 12: 28). Великих людей треба оцінювати не за їхніми помилками, а за вчинками. І така оцінка як святість життя, визнана через призму діянь, є найбільшим і найвагомим аргументом в суперечці з тими, які намагаються применшити авторитет святого правдивого імператора Юстиніана I Великого.

1. Біблія : Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту / в українському перекладі з паралельними місцями і додатками. – К. : видання Київської патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009.
2. Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви : в 4 т. – СПб., 2006. – Т. 4. – С. 378 – 381.
3. Вольшев С. Юстиниан, Велисарий и Прокопий Кесарийский. – Омск, 1991.
4. Гассе Ф. Р. Церковная история.
5. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в 6 веке. – СПб., 1908.
6. Диль Ш. Византийские портреты. – М., 1994., с. 233.
7. Дуйчев Ив. Балканскит Югоизток през първата половина на VI век. // Българско Средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. – София, 1972.
8. История Византии : в 3 т. / отв. ред. акад. С. Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. 1.
9. Ioannes Lydus. On powers, or, The magistracies of the Roman state – Philadelphia : American Philosophical Society, 1983.
10. Liber pontificalis. The book of the popes. – Colombiab University Press, 1016.
11. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / перевод, вступ. статья, комментарий А. А. Чекаловой. – М., 1193.
12. Санников С. В. Двадцать веков христианства. – Одесса – СПб., 2002. – Т. 1.
13. Успенский Ф. И. История Византийской империи : в 3 т. – М. – Л., 1913 – 1948. – Т. 1.
14. Shwartz E. Zur Kirchenpolitik Justinians. – Munchen, 1940.

Archpriest Kostiantyn Lozinsky,
Doctor of Science in Theology, Professor,
Head of the Department of Theology and Philosophy
of the Kyiv Orthodox Theological Academy

ASSISTANTS OF THE HOLY EMPEROR JUSTINIAN THE GREAT

In this article we are talking about the helpers of St. Emperor Justinian the Great, who joined the formation of the so-called. "Golden age" of the Byzantine history of 6 centuries.

Keywords: *emperor, Theodora, Velasarius. Tribonian, John Cappadocia, Assistants, Halkidon, Faith.*